

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

IMOM BUXORIY SABOQLARI

1/2024

MUNDARIJA (2024/1)

Шовосил ЗИЁДОВ. Амир Темур ва Сукрот.....3

ВАТАНИМИЗ ТАРИХИ

Бахтиёр ТЎРАЕВ. Ҳазрат Занги ота сийратини намоиш этувчи ва тарихий хотирани уйғотувчи асар.....5

Хуснидин АҲМЕДОВ. Янги Ўзбекистонда диний бағрикенгликни таъминлаш давлат сиёсатининг ажралмас қисми.....8

Кахрамон КАРИМОВ. Turkiстонда qozi(sudya)lar tayinlanishi, tergov qilish va hukm chiqarish tarixi.....11

Axror ESHMUNAMATOV. Jizzax vohasi chorvadorlarining ziyorat manzilgohlari va shifobaxsh buyumlari haqida.....13

Муслим АТАЕВ. Шарқда дастлабки илмий марказларнинг шаклланиши ва ривожланиши.....15

Шодиёр АЛИМОВ. Самарқанд вилоятида фаолият юритган козилар ва уларнинг Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни (XIX аср охири – XX аср бошлари).....18

Mohira BOYMIRZAYEVA. Markaziy Osiyo yoshlari siyosiy faolligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.....21

Ҳилола НОРМАМАТОВА. Илк ўрта асрлар Ўрта Осиё тангаларидаги қадимги туркий унвонлар.....23

Nodirbek QORABOYEV. Akademik Said Shermuhamedovning Toshkent davlat universiteti (O'zMU)dagi ilmiy-pedagogik faoliyati.....25

Парвина РАҲМОНОВА. Самарқанддаги Боғи шамол жанги.....26

Shohruh JUMAYEV. Qo'qonda yashagan yahudiylar tarixi va bugungi kundagi faoliyati.....28

АЖДОДЛАР ИЛМИЙ МЕРОСИ

Mo'min HOSHIMXONOV. Mashrab she'riyatida payg'ambarlar tavsifi.....31

Нодиржон АБДУЛАҲАТОВ. Мавлавий Чўбин қисмати.....33

Иброҳим УСМОНОВ. Ҳақим Термизийнинг “Ал-Ҳуқуқ” асарида ижтимоий ҳуқуқ масалалари.....36

Масъудхон ИСМОИЛОВ. Хожа Муҳаммад Порсонинг калом илмига қўшган ҳиссаси.....40

Жамшид ШОНАЗАРОВ. Бехбудий ва унинг давлатчилик ғояси.....42

Feruz NARMANOV. Mustaqillik davri tarixshunosligida O'zbekistonda tarix fani va diniy ta'lim o'qitilishining yoritilishi.....44

Javohir ZAFARZODA. Abu Rayhon Beruniy asarlarida – e'tiqod masalasi.....46

Matlyuba SADULLAYEVA. Number as the essence of things: philosophy of Western and Central Asian scientists.....48

Ҳошимжон НИЗОМИДДИНОВ. “Арфу-ш-шазий” асарида қабрлар масаласи.....52

Gulnoza AXMADJONOVA. XX asr Turkiстон ma'rifatparvar olimlaridan Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyati.....53

Баҳодиржон АЪЗАМОВ. Ҳақим Термизийнинг ҳадис илмида тутган ўрни ва бу соҳага оид асарлари таҳлили.....55

Асилбек ХЎЖАЁРОВ. Насаф фикҳ мактаби ва Баздавий алломалар фикҳий мероси (IX – XII асрлар).....57

Дилдора АХАТОВА. Ёшларни илм-маърифатли қилишда Абу Али Ибн Сино илмий меросининг ўрни (“Ҳайи ибн Яқзон” асари мисолида).....60

Абдулбосит МАМАДАЛИЕВ. Юртимизда фаолият юритган Булғорий алломалар.....61

نعماتوف محمد عيسى. أثر فقهاء الحنفية في تربية الشباب الشيخ ابراهيم الحلبي نموذجاً.....63

НОДИР МАНБАЛАР

Неъматулло НАСРУЛЛАЕВ. Ҳанафий фикҳига оид китобларнинг тарихий босқичлари: “Мухтасарул виқоя” асари мисолида.....66

Ҳусен ДЖУРАЕВ. Махмуд аз-Замахшарийнинг “Муқаддимат ал-адаб” луғат асари нусхасининг Бухорода китобат қилиниши тарихи.....68

Abduqahhor RAXMONOV. Abu Yusufning “Kitob al-xaroj” asarida adolatli ijtimoiy siyosat g'oyasining yoritilishi.....70

Муҳаббатхон АГЗАМОВА. “Ал-комил фит-тарих” асарини таълиф этишда “Тарих ар-русул вал-мулк”нинг аҳамияти.....72

Dilafuz TURDIYEVA. XX-XXI asrlarda Malayziya ijtimoiy-siyosiy hayotida diniy omilning o'zni va ahamiyati.....74

Barot AMONOV. “Sahihul Buxoriy” asari sharhlarini o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari.....78

Abrorxon ASATULLOYEV. Abdurahmon Toshkandiyning “Me’yor ul-axloq” asarining qiyosiy tahlili.....82

Давронбек ҚОДИРОВ. Қушайрийнинг “Нахвул кулуб” рисоласидаги ахлокий қарашлари.....84

Акмал ЯКУБОВ. Хива тарихнависларининг XVI-XIX асрларда Хоразм ва Дашти қипчоқ муносабатларига оид асарлари.....86

Ойбек ЯРМАТОВ. Туркистондаги хинд фуқаролари тарихига оид манбалар таҳлили.....88

Нодир ҚОБИЛОВ. “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” ҳадис тўпламининг ёзилиш тарихи ва асар бобларини тартиблаш услуги.....91

Абдувоҳид АҲМАДАЛИЕВ. Усул ал-фикҳ илмининг пайдо бўлиши ва шаклланиши.....93

ИСЛОМ ВА ҲОЗИРГИ ЗАМОН

Lola AZIMOVA. Islom tarixiga oid qissalar va ularning sujeti (XIX asr misolida).....95

Nigora XAKIMOVA. Muttasil hadislarning islom huquqida qo’llanilishi.....97

Nozima IBRAGIMOVA. The etymological analysis of the notion “Ambassador”.....100

Бекжон ҚУРБОНОВ. Ислому ҳуқуқининг шаклланиш тарихи.....102

Алоуддин НЕЪМАТОВ. Имом Мотуридийнинг “Таъвилот ал-Қуръон” асаридаги фикҳга оид ҳадислар таҳлили (“Фотиҳа” сураси мисолида).....104

Nilufar TUYCHIEVA. G’arbda tasavvufning yangicha ko’rinishlari.....106

Зикирилло ЯЗДОНОВ. Ҳақим ат-Термизийнинг сўфиёна қарашлари ва маломатийликка муносабати.....108

110..... *ليروف شامل عبدالروفيس. دور أبي حنيفة في علم الحديث.*

Махмуд АБДУРАХМОНОВ. Ҳанафийлар мазҳабида ҳадислардан далил сифатида фойдаланиш тартиблари.....112

Javohirxon SOBIROV. Turkiy davlatlar tashkilotining O’zbekiston milliy manfaatlarida tutgan o’rni.....114

Jasurbek ABDUQODIROV. Ziyorat ob’yektlari va ularni tasniflash.....117

ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТ

Sherzod RAXIMOV. Ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni demokratlashtirishda elektron demokratiyaning ta’siri....119

Hakim RASULOV. Sharq va g’arb ta’limotlarida siyosiy va huquqiy madaniyat: genezisi va shakllanishi.....121

Мустафо БОЗОРОВ. Миграция жараёнига дин омилининг таъсири.....123

Sheraxon XASHIMOV. O’zbekistonning xalqaro imijini yuksaltirishda ziyorat turizmining o’rni.....126

Gavhar SUVONKULOVA. Huvaydo hayoti va ijtimoiy muhit.....128

ФАЛСАФИЙ МУШОҲАДАЛАР

Хусан ДЖУРАКУЛОВ. Бугунги глобал техника-технология асрида шахс экологик онгини юксалтириш зарурияти.....130

Ойгул ШАРИПОВА. “Рутбатул хаёт” да тана ва рух масаласи.....132

Ramziddin ISAKDJANOV. Islom dunyosidagi falsafiy tafakkur evolyutsiyasi Ibn Sino misolida.....134

Зебинисо АХМЕДОВА. Аҳмад Дониш фалсафасида инсон борлиғи ва олам масаласи.....137

Дилшода РАҲИМОВА, Садоқат ТУРАТОШЕВА. Жамият маънавий даражасини юксалтиришни моделлаштириш: ижтимоий-фалсафий таҳлил.....139

Maqsud TOSHBOVOYEV. Sun’iy intellekt rivojlani-shining falsafiy tahlili.....141

ЁШЛАР – КЕЛАЖАГИМИЗ

Sarvar SULEYMANOV, Feruza MUSTAFOYEVA. Zamonaviy yoshlar tarbiyasida yangicha yondashuvlardan foydalanish.....144

МАЪНАВИЙ ТАҲДИДЛАРГА ҚАРШИ КУРАШ

Jonibek TANIQULOV. Media axborot erkinligi: muammo va yechimlar.....146

БИР ҲАДИС ШАРҲИ

Ҳаё хусусияти.....148

Oltinchi bob axloq tushunchasi ma'nosidagi ba'zi tushunmovchiliklar haqida bo'lib, bunda ko'rinishi fazilatnamo, aslida esa razillikdan iborat bo'lgan tushunchalar yoritilgan. Bilmaganlar ushbu holatlarni axloq deb hisoblaydi. Shu boisdan bu borada to'xtalib o'tish lozim.

Kishi dars bo'ladigan kitoblar mutolaasini tugatsa, hakimlar hikmatlaridan ko'p yod olsa, unda aql xazinasi paydo bo'ladi. Ammo biz aytgan narsalar bo'lmasa-yu, faqat hikmatsifat narsalarni aytib yursa, bunday insonlar: "Mulla oldida tabib, tabib oldida mulla" deyiladi. Ya'ni bu kabi insonlar ko'plab masalalarda hujjat talab qilinadigan joylarda egri fikr bilan o'zini aqlli va donishmand ko'rsatishga urinadi. Lekin asl hikmat ahlidan bo'la olmaydi.

Ayrim insonlar shijoati tufayli emas, balki qaysidir g'arazli niyati, qarindoshlari malomati yoki hokim tazyiqi sabab bunday xatarli ishni bajarishga jazm etadi. Bu ishda o'zini ko'rsatib, yanada ko'proq obro' o'rttirish maqsadida shu ishda davom etadi. Bunday insonlar shijoatli insonlar emas. "Shijoatli inson – maqsad-u matlabda shijoatni niyat qilib, unga shijoat etar, lekin muayyan tuban maqsad hosili uchun emasdir" [2:56].

Sher va boshqa ayrim go'shtxo'r hayvonlar qilgan xatti-harakatlar biz uchun shijoat timsoli bo'lib ko'rinadi. Aslida bu hech qanday shijoat emasdir. Ularning o'jizlar ustidan g'olib kelishi tabiat qonunidir va ularning xayolida shijoat degan narsa bo'lmaydi. Yuqorida misol keltirgan hayvonlarda avvaldan aql bo'lmagan, shu sabab ularga nisbatan shijoatni qo'llash o'rsinsizdir.

Yettinchi bob axloqning ta'siri haqida bo'lib, unda ulamolarning ba'zi noto'g'ri fikrlarga raddiyasi o'rin olgan. Uzoqni ko'ra olmaydigan ba'zi insonlar yomon xulqni tuzatish befoyda, qanday bo'lsa, shunday qoladi, deb hisoblaydi. Shu bois axloq ilmi samarali fan emas deydi. Shuningdek, ikkita dalilni ro'kach qiladi: birinchisi – insonni zohiriy suratini

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Asatulloev A.A. (2021). Ethical views of Abdurahmon Sayokh Tashkandi (in the classification of works "Me'yorul akh-lok"). Oriental renaissance: innovative, educational, natural

o'zgartirib bo'lmaganidek (bo'yi, basti, yuzi kabilar), siyratini ham o'zgartirib bo'lmaydi. Ikkinchisi esa – nafsoniy mayllar tabiiy hodisa bo'lib, axloqda esa o'tkinchi lazzatlardan tiyilish talab qilinadi. Bu esa imkonsizdir.

Birinci dalilga raddiya keltirsak. Dunyoda xalqlar va dinlar axloq tarbiyasiga zo'r bermoqda. Xususan, Payg'ambarimiz (S.A.V.) ham "Axloqlaringizni chiroyli qiling" deb marhamat qiladilar. Mushohada qilganda, insonga Yaratgan aql bergan. Ammo bundan bebahra hayvonlar ham tarbiya sabab odobga kiradi. Qaysar ot tarbiya bois jilovlanadi, tozi it ovga o'rgatilishi natijasida o'zgarishga yuz buradi. Zohiriy suratning botiniy surat bilan hamohang bo'lishi uchun inson o'z kuchidan bir me'yorda foydalana olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.

Ikkinchi dalilga raddiya sifatida axloqning aslini tushunish bilan birga uni tushunmaslikni ham bartaraf qilish lozim, deyilgan. Agar inson yeyish va ichishga bo'lgan maydan kechsa, halokatga yuz tutadi. Yoki nikohni tark etsa, nasli yoqolishi mumkin. Xullas, axloq qaysidir maylni yoqotish emas, balki uni mo'tadil ushlab turish harakatidir.

Xullas, millatning o'ziga xosligi ajdodlar ta'limoti, tarixiy saboqlari va ular ta'sirining pirovard zamiriga qo'yilgan fikrlarning mazmun va mohiyati bilan chambarchas bog'liqdir. Bu borada, albatta, ijtimoiy-siyosiy holat, ta'lim-tarbiya majmui, milliy intellektual salohiyat, ijtimoiy birdamlik va boshqalar milliy mafkuramizning dunyoviy mohiyatini belgilashini ko'zdan qochirmasligimiz kerak.

and social sciences, 1(9).– P.880-885.

2. معيار الاخلاق. غلام حسن آرفجانوف متبعی. تاشکند، ۱۹۱۲ – عبدالرحمان. سیاح تاشکندی (Abdurahmon Sayyoh Toshkandiy – Me'yor ul-axloq. – Toshkent: Gulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912)

КУШАЙРИЙНИНГ “НАХВ УЛ-КУЛУБ” РИСОЛАСИДАГИ АХЛОҚИЙ ҚАРАШЛАРИ

ДАВРОНБЕК ҚОДИРОВ

Бухоро давлат
университети, PhD

Аннотация: Ушбу мақолада X-XI асрларда яшаган мутафаккир Абулқосим Абдулкарим Кушайрийнинг “Нахв ал-кулуб” асарида тасаввуфнинг нахв илми, яъни араб тили грамматикаси билан боғлангани таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: тасаввуф, грамматика, фалсафа, нахв, сарф, ибора, ишора.

Annotation: This article discusses the views of the thinker Abulqasim Abdulkarim Kushayri, who lived in the 10th-11th centuries, who in his work entitled “Nakhv al-Kulub” combined Sufism with the science of Nakhv – the grammar of the Arabic language. **Keywords:** Sufism, grammar, philosophy, Nakhv, Sarf, Ibara, Ishara.

Аннотация: В данной статье анализируется связь суфизма с наукой Нахв, то есть грамматикой арабского языка, в произведении «Нахв аль-Кулуб» мыслителя Абулкаси́ма Абдулкарима Кушайри, жившего в X-XI веках. **Ключевые слова:** суфизм, грамматика, философия, нахв, сарф, ибара, ишара.

Ўрта аср Шарқдаги уйғониш даврида илм-фан аҳли доирасида барча фанлар ўзаро боғлиқ деган қараш кенг тарқалган эди. Унга мувофиқ, барча фанларнинг қоидалари умумий асосга таянган ва бир-бирини тўлдирадиган ягона фаннинг таркибий қисмлари эди.

Мумтоз илм-фан доираларида фанлар кўп соҳаларни қамраб олса-да, бир хил усул ва қоидаларни турлича ифодалайди деган фарз мавжуд эди. Шу сабабдан илм аҳли орасида бир илмдан баҳра олиш бошқасидан баҳра олишга олиб келади деган тушунча шаклланган.

Шарқ Ренессанси комусий олимларининг аксарияти ҳар қандай масала тўғрисида гапиришдан олдин унинг илдизига эътибор бериш лозим, деб таъкидлаган. Худди шундай қарашни тасаввуф олими, мутафаккир ва файласуф Абулқосим Абдулкарим Кушайрий ҳам илгари сурган.

Алломанинг бу қараш “Нахв ул-кулуб”, яъни “Қалблар грамматикаси” асарида ҳам ўз аксини топган. Кушайрий ушбу рисолаида тасаввуфни араб алифбоси ҳарфлари – илми ҳуруф билан қиёсий таҳлил қилган ҳолда тушунтиришга ҳаракат қилади.

Мутафаккирнинг араб грамматикасига хос бўлган асмо, ҳарф, исм ва феъллардан сўз очиши “Нахв” асарининг илми ҳуруф билан боғлиқлигидан далолат беради. Асарнинг муқаддимаси шундай бошланади: “Ҳикматни унинг аҳлига берган, Одамга барча исмларни ўргатган, уни вужуд доирасидан мақсудига етказган, шаклу шамойилини юксалтирган, одам фарзандига ҳарфларнинг ҳарфини ўргатган, ашёлар исмини баён этган, ўз исми ва амалларини ошкор этган Аллоҳга ҳамд бўлсин” [1:119].

Кушайрий шундан сўнг унинг мақсади тасаввуфга нахв

илми нуқтаи назаридан ёндашиш эканини таъкидлайди. Наҳв ниятдан иборат бўлиб, инсонлар ҳам ўз нияти ва мақсадига кўра турличадир деб келтиради. У тилнинг гўзаллиги ҳам уни билиш даражасини кўрсатади, шу туфайли баъзи инсонлар сўзларнинг турли маъносини қидиришда ўз маҳоратини намоеън этишни мақсад деб билади, дейди.

Кушайрий сўз аҳлининг бир қисмини аҳлул-ибора ва иккинчи қисмини аҳлул-ишора деб атайди. Бунда у аҳлул-ибора деганда "луғавийю", яъни лингвистларни тушунади. Аҳлул-ишора деганда эса у ботин илми олимлари ёки сўфийларни назарда тутди. Мутафаккир ўз асарига аҳлул-ибора фойдаланадиган ҳар бир сўзнинг таърифини беради. Сўнгра сўфийларнинг тасаввуфона таърифини баён қилишга ўтиб, ишорат илмида қайси атамаларни қўллаш олиш мумкинлигини баён қилади.

Кушайрий фикрига кўра, сўз ва иборалар ҳол ҳамда ҳаракат тилининг ишоралари бўлиб, ишоралар етарлича бўлмаган пайтда лисонга киради. Сўфийлардан Абу Бакр Воситий (ваф. 930): "Аввалги сўфийлар ишоралар билан гапирар эди ва уларни ўзидан бошқа ҳеч ким тушунмасди, сўнг уларнинг даражаси пастга тушди, сирлилиги йўқолди ва амалда хатти-ҳаракатни бошлади, шунда уларнинг даражаси янада пастлади ва ҳасратидан бошқа нарса қолмади", дер экан, мавжуд тартиб-қоидалардан сўфийлар чекинганга ишора қилади [2:442].

Кушайрий "Наҳв" рисоласида аҳлул-ибора каломни уч қисмга – исм, феъл ва ҳарфга, аҳлул-ишора ҳам учга – ақвол, афвол ва аҳволга бўлишини айтади. Сўзлар (ақвол) ҳам илм бўлиб, у амалларнинг (афвол) муқаддимасини ташкил этади. Кушайрий амалларни ислоҳ қилишга шошилиш ва уни Худо истагига кўра бажариш кераклигига урғу беради. Шундан кейингина Худодан мавҳиба, яъни инъом бўлган ҳоллар келади, деб таъкидлайди. Бу ерда ўша сўз инсоннинг мусулмонлигига ишора қилиб, яхши ҳол ва амаллар имондан сўнг келадиган сифат эканини жуда аниқ тарзда тушунтиради.

Кушайрий аҳлул-ибора сарф соҳасини (маҳалл) тўққиз категорияга бўлиб ўрганишини айтиб, уни жам, сарф, васф, таънис, маърифа, накира каби қисмларга ажратади. Аммо у аҳлул-иборага кўра атамаларга таъриф бермасдан, тўғридан-тўғри аҳлул-ишорага кўра таърифлайди. Мутафаккир истилоҳларни ўзига мос ифодага мувофиқ тавсифлаб, коннотациянинг маъносига кўпроқ мос келадиган ибораларга кўра тасвирлайди. Бунда Кушайрий ўзи танлаган мавзуни "олим" ва унинг қўлидаги бойликни "сарф" этиш шаклида ифодалайди.

Мутафаккир фикрига кўра, жам (араб тилида: кўплик) – бу олимнинг дунё молини йиғишдан қочиши ва бу фазилатига таҳсин ўқиган одамларнинг унга таважжуҳи, яъни илтифотидир. Сарф (арабчада: илдиз топиш ва калима тушлаш) эса халқнинг ундан юз ўгиришидир.

Яна бир тушунча васф (сифатдош) бўлиб, бу олимнинг мақсади хайрли амал билан эсланиши ва у билан танилишидир. Кушайрий таънис (муаннаслик, исмининг аёл жинси) азмиятнинг заифлиги ва разилатга рози бўлиш эканини таъкидлаб, маърифа-накира (исмининг аниқ ва ноаниқ ҳолати) мавзусига ўтади. Унинг фикрича, маърифа-накира ҳолати олимнинг Аллоҳ неъматларини билишидан сўнг шукр чўққисига етишидир. Шунинг учун ҳам олим агар илмини яширса, Аллоҳ неъматларини инкор қилган бўлишини ҳис қилади. Бу ерда Кушайрий "калимани билиш ҳоли" бўлган "маърифат" билан тасаввуфдаги "Аллоҳни сифат ва исмлари билан таниш, доимо унга муножот – илтижо ҳолида бўлиш, амаллари билан уни тасдиқ этиш, ёмон одатлардан сақланиш, қалбни фақат унга бериш ҳоли" маъносини англаувчи маърифатни, яъни олим банданинг Худо неъматларини билишини таърифламоқчи бўлади [3:93].

Кушайрий маърифат ҳақида шундай маълумот беради: "Исмлар ё маърифа, ёки накира бўлади. Бандалар ҳам худди шундай. Улар орасида муаррафлари (арабчада "аниқ бўлган") бор. Сўфийлар наздида муарраф бандаларнинг

маъруф (маълум) бўлиши бир насибадир. Ўзи билан мавсуф (васф этилиши ёки гр.от туркуми) бўлиши эса сидқ мақоми (васфидир. Бошқа томондан, сўфийлар назарида ҳеч қандай насибаси бўлмаган, ухлаш ва емоқдан бошқа иши йўқ мункар бандалар (накира) ҳам бор" [1:113].

Шунингдек, Кушайрий олимнинг тўғри йўлдан озишини адл тушунчаси билан изоҳлайди. Олим илмини жаҳолат белгиси деб талқин қилинадиган ишлар билан қоришиб кетишини таркиб (сўз тузилиши) тушунчаси билан тавсифлаган. Адл масаласини Кушайрий "Ал-оламул маъдул" – адолатли олам масаласига ишора сифатида баён этган.

Мутафаккир кўриб чиққан яна бир масала "алиф" ҳисобланади. Сўфийлар фикрича, "алиф" мажҳул бўлиб, ҳаракатни қабул қилмайди. Ҳақиқат бўйини туйганларга кўра, алиф ҳарф эмас дейди мутасаввиф. Алиф ҳарфи тасаввуф адабиётида Зоти Аҳадиятни ифодалайди. Нуқтадан алиф ва алифдан бошқа ҳарфлар пайдо бўлгандир. Барча мавжудотларнинг Аллоҳдан (Бирдан) пайдо бўлиши бошқа ҳарфларнинг алифдан вужудга келишига ўхшайди. "Алифи васл" билан фано ҳоли ўртасида боғлиқлик бўлиб, икки калима ўртасидаги васлни таъминлайдиган "алифи васл" келган вақтда ҳарфнинг йўқолгани каби, сифат ва Зоти Илоҳий бир-бири билан васл ҳолида солиқнинг сифати ҳамда вужуди абдонийси (бандалик билан боғлиқ вужуди) ҳам мағлуб бўлади.

Кушайрий алиф деганда, "ана" (мен) сўзининг алифи эканини назарда тутди. Тасаввуфда бу жам ҳолининг зидди сифатида кўрилгани учун ижобий маъно касб этмайди. Кушайрий таълимоти таъсирида қарашлари шаклланган Ибн Арабийга фикрига кўра эса "ана" жамъ ул-жамнинг рамзидир. Шу нуқтаи назардан, у "ана" калимасига қуйидагича мурожаат қилади: "Мен анага мурожаат қилдим, аммо унга жавоб эшитмадим. Шунда хузурдан тард (чиқиб кетиш) этилишдан кўрқиб: "Эй Ана! Нега менга жавоб бермаяпсан?" дедим. У менга деди: "Эй ҳукмга қарши чиққан! Агар сен мени чақирганигда, мен жавоб берган бўлардим; сен эса "ананият" (менлик)ни чақирдинг. Бас, ўзинга ўзинг жавоб бер". Мен дедимки: "Эй Ана! Мен ана демадим, "ана"ни "ана" билан кўпайтиришдан "ана" келиб чиққандир. Менда бўлиши сабабидандир. Аслини олганда, 1 ни 1 га кўпайтирсак, 1 га тенг бўлар. Ана деди: "Тўғри сўйладинг. Бас, менинг номимга ўзингдан ўзинг жавоб бер ва мендан жавоб кутма". Ананиятинга дегинки, Биз жавоб берармиз. Мен абадиян сенга "ана"да зоҳир бўлмасман. Мени у билан чақирма. Чунки у билан чақирмоқ айрилиқ белгисидир. Агар айрилиқ бўлсагина, чақиршига изн берилади. Ва ана жамъ ул-жам билан аҳадиятга йўл очади. Шундай экан, сен қандай қилиб Бизни "Эй Ана!" деб аташинг мумкин? Мен сенга: "Ҳаким (ҳикмат соҳиби) бўл, ҳол соҳиби бўлма" демадимми? Чунки ҳаким ҳокимдир (устундир), аммо ҳол соҳиби ўз ҳолининг ҳукмронлиги остида маҳкумдир. Не бўляптики, сен тушунмаяпсан? Шунинг учун айт: Эй Раббим, илмимни зиёда қилгин" [5].

Кушайрий назарда тутган бошқа бир ҳарф "нун" ҳарфидир. Мутафаккирда нун ҳарфи "битна" (кўп овқат ейишдан шишиб кетиш ҳолати) сўзининг нунидир. Шу нуқтаи назардан, сўфийлар томонидан мазаммат этилган қорин тўқлиги ёки бойлик кўплигидан севиниш ҳисси тушунилади. Шу сабаб, инсоннинг бу ёмон ҳислатлардан покланиши учун қиллати таом, қиллати калом ва қиллати маном (кам ейиш, кам гапириш ва кам ухлаш)дан иборат бўлган риёзат ҳамда мужоҳадага юзланиши доимо тавсия этилади.

Тасаввуф адабиётида Ҳазрати Аҳадиятдаги умумлаштирувчи илми ифодолаовчи нун Ибн Арабий фикрига кўра, ягоналикни тамсил этади [6]. Нун ҳарфининг мим ҳарфи билан қўшилиши, сакр – илоҳий сархушлик ҳолатидаги солиқнинг Ҳақда ғойиб бўлишига ўхшайди.

Вазнул-феъл (араб тилида феълнинг уч замондаги кўриниши) эса, Кушайрий фикрига кўра, инсон афъоли – амалларининг ўлчови бўлиб, уни ужб (ўзини севиш) баробарида келтиради. Агар кишида бу икки иллат – касаллик

бирлашса, бу банда қабулга мунсариф бўлмайди ва вусул дарвозасидан инхироф (четга чиқиб) этган ҳолда, усулнинг (асларнинг) аслига қайтади. Қушайрий бу ерда арабча атамаларни жумла ичида бериб, иллатли бўлиш, мунсариф бўлиш каби арабча қоидаларни тасаввуфий ифода билан баён қилади. Агар араб тилида иллатли бўлган икки ҳарф бирга келса, бу калима ғайри мунсариф бўлади. Тасаввуфда эса матнда зикр қилинган икки иллатли – мазмун ҳол, яъни “инсоннинг ўзи қилаётган ишини кўриши ва ужи (ўзини ёқтириши)” бирлашса, демак, инсон фано ҳолидан албатта узоқдадир.

Сўфийдан изланадиган нарса ўзини ва амалини кўриш эмас, балки тавҳид ҳолини кечирити, ҳамма нарсани “Унда ва У билан” кўриши, яъни фано ҳоли ҳисобланади. Фано сўзининг биринчи маъноси банданинг мазмун ва ёмон сифатлардан халос бўлиши, “унинг башарий борлигини ёқадиган хирс ва шаҳват оташини” ўчириши ҳамда қилган ишини кўра олмайдиган ҳолда бўлишидир [2:67].

Кўриб турганимиздек, Қушайрий “сарф маҳаллари” мавзусини тасаввуфий тушунчалар орқали муваффақият билан бирлаштириб, ҳар икки илмни билган инсонлар тушуна оладиган даражада ўрганган.

Нақшбандия тариқати силсиласидаги Тус ва Нишопурнинг машҳур сўфийларидан бири Абу Али Фармадийдан (1084 й.в.э.) сабоқ олган Ғаззолийда ҳам шундай таърифни кўришимиз мумкин. Ғаззолий “Минҳожул орифин” рисолида “Иъробул қулуб” – қалбларнинг иъроби ҳақида фикр юритиб, шундай дейди: “Иъробул қулуб тўрт турдир: рафъ, фатҳ, ҳафд ва вақф. Қалб рафъи зикруллоҳдир. Қалб фатҳи Аллоҳдан рози бўлишдир. Қалб ҳафди қалбнинг Аллоҳдан бошқаси билан иштиғолидир. Вақф эса Аллоҳдан

ғафлатда бўлишдир. Рафъ аломати учта: Аллоҳ амрига мувофақатнинг бўлиши, муҳолафатнинг йўқлиги, шавқнинг давом этиши. Фатҳ аломатлари ҳам учта: таваккул, сидқ ва яқин. Ҳафд аломати ҳам учта: ужб, риё ва хирски, бу дунёни кўришдир. Вақф аломати ҳам учта: тоатдан келадиган лаззатнинг йўқолиши, маъсият аччиқлигини ҳис этмаслик ва ҳалолни (ҳаромга) аралаштириш” [4:230]. Ғаззолийда ҳам Қушайрий каби наҳв илмига тасаввуфона ёндашувни кўриш мумкин.

Қушайрий араб тилида тамйиз (чеклаш)нинг одатда сўз якунида келганидек, сўфийлар ҳам аввал динни англайди, деб айтади. Сўнг улар инсонлардан узоқлашиб, илмини мустаҳкамлайди. Кейин эса инсонлар орасида “тамайюз” этади, яъни юксак қадр-қимматга эга бўлади.

Мутафаккир сўфийларнинг тамйиз даражаси тугагач, Ҳақ уларни бошқа бандаларини ислоҳ қилиши учун масъул этиб тайинлайди, деб таъкидлайди. Яъни, Холиқ уларни бошқа инсонлардан тамйиз қилиб, уларни севгани сабабидан ўзига хос дўст этади. Қушайрий Куръонда келтирилган “Аллоҳ ҳабис – нопокни покдан ажратиш учун...” (Оли Имрон:179) оятидаги тамйиз ҳам худди шу маънода қўлланганига ишора қилади.

Хулоса қиладиган бўлсак, Қушайрий араб тили қоидалари билан тасаввуфий тарбия ўртасидаги узвий боғлиқликни кўрсатар экан, комил инсон тарбиясига аҳамият қаратади. Инсоннинг ўз табиатидаги иллатлардан халос бўлиши аввал илм орқали англаш, сўнгра хулқдаги ёмон сифатларни ислоҳ этиш орқали амалга оширилади. Алломанинг ўзига хос фалсафий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ёшлар тарбиясида муҳим аҳамият касб этади.

ҲОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. القشيري. نحو القلوب. القاهرة، دار الكتب، 2008. 119 ص.
2. القشيري. الرسالة. بيروت، دار الخير، 1993. 442 ص.
3. السهروردي. عوارف المعارف. بيروت، دار الكتب العلمية، 2005. 93 ص.

4. مجموعة رسائل الامام الغزالي. منهاج العارفين. المكتبة التوفيقية، القاهرة، 2009. 230 ص.

5. İbnu'l- Arabî, Kitābu'l-Yā, v.187a-187b.

6. İbnu'l- Arabî, Kitābu'l-Bā, no.4868, v.5a.

ХИВА ТАРИХНАВИСЛАРИНИНГ XVI-XIX АСРЛАРДА ХОРАЗМ ВА ДАШТИ ҚИПЧОҚ МУНОСАБАТЛАРИГА ОИД АСАРЛАРИ

АКМАЛ ЯКУБОВ
Самарқанд давлат
университети, PhD

Ф.РЎЗИБОВЕВ
СамДУ талабаси

Аннотация: Ушбу мақолада Хива тарихнавислари асарларида келтирилган Хоразм ва Дашти қипчоқ кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси ўртасидаги алоқаларга оид маълумотлар таҳлил қилинган. **Таянч сўзлар:** манба, қабила, Шайбоний, Хоразм, Бухоро, Чингизнома, тарихнавислик.

Annotation: This article analyzes the information related to the contacts of Khorezm with the steppe nomads-Kipchaks and the peoples of the steppe, presented in the works of Khiva historiographers. **Keywords:** source, tribe, Shaibani, Khorezm, Bukhara, Chingiznam, historiography.

Аннотация: В данной статье анализируются сведения об отношениях между кочевниками Хорезма и Дашти Кипчака и оседлыми жителями, приведенные в трудах хивинских историков. **Ключевые слова:** источник, племя, Шайбани, Хорезм, Бухара, Чингизнома, историография.

Хива хонлигининг XVI-XIX аср бошларидаги тарихини ўрганишга биринчи навбатда маҳаллий тарихчилар, Хоразм тарихнавислик мактаби асосчилари, муаррих ва солномачилар жиддий эътибор қаратган. Хивада яшаган ва хонликда содир бўлган иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жараёнларнинг шахсан гувоҳи бўлган Ўтамиш Ҳожи [18], Абулғози Баҳодирхон [5], Муҳаммадёр ибн Араб Қатаған [13], Шермуҳаммад Мунис [9], Муҳаммад Ризо Оғаҳий [11], Муҳаммад Юсуф Баёний [12], Сайид Ҳомиджон тўра Комёб [15] каби муаллифларнинг асарлари муҳим ўрин тутди.

Ўрта Осиёда ҳукм сурган Шайбонийлар тарихига атаб ёзилган асарлар Темур ва темирийлар даврига нисбатан анча кам етиб келган. Хоразмлик муаллиф томонидан туркий тилда ёзилган шайбонийлар даврига оид илк асарлардан бири “Чингизнома”дир.

“Чингизнома”нинг бугунги кунда ягона нусхаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Бериуни номидаги Шарқшунослик институтида сақланади [17]. Асар муаллифи Ўтамиш Ҳожи ибн мавлоно Муҳаммад Дўст бўлиб, асарда у отасини “Муҳаммад Дўсти ҳазрати хоқон” деб ҳам таниган.